

TAQLID BIRLIKLARINI LEKSIKOGRAFIK MODELASHTIRISH: IZOHLI LUG'ATLAR TAJRIBASI VA TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI**Irgasheva Aziza Baxtiyorovna**

Osiyo Texnologiyalari Universiteti

O'zbek tili va adabiyoti 1-kurs magistr talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18834760>

Annotatsiya. Ushbu maqolada taqlid birliklarini leksikografik modelashtirish masalasi izohli lug'atlar tajribasi asosida tahlil qilinadi hamda ularni takomillashtirish yo'llari yoritiladi.

Taqlid birliklari fonosemantik tabiatga ega bo'lib, nutqda tasviriylik, ekspressivlik va emotsional rang-baranglikni ta'minlaydi. Maqolada taqlid birliklarini lug'at maqolasi tarkibida ifodalashning struktur modeli, semantik tavsiflash prinsiplari, uslubiy belgilash, fonetik variantlarni qayd etish hamda kontekstual misollar orqali yoritish usullari tahlil qilinadi.

Shuningdek, zamonaviy leksikografiyada elektron lug'atlar, korpus ma'lumotlari va raqamli texnologiyalar asosida taqlid birliklarini modelashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot natijalari taqlid birliklarini ilmiy asosda modelashtirish til boyligini to'liq aks ettirish va lug'atlarning amaliy qiymatini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: taqlid birliklari, fonosemantika, leksikografiya, izohli lug'atlar, lug'at maqolasi modeli, uslubiy belgilash, elektron lug'atlar.

KIRISH

Tilning leksik tizimi nafaqat nominativ birliklardan, balki tasviriy va ekspressiv vositalardan ham tarkib topadi. Taqlid birliklari ana shunday vositalardan biri bo'lib, ular atrof-muhit tovushlari, harakat jarayonlari va hissiy holatlarni fonetik shaklda aks ettiradi. Taqlid birliklari insonning sezgi tajribasi asosida shakllangan bo'lib, tilning fonosemantik qatlamini tashkil etadi. Ushbu birliklar nutqqa jonlilik, obrazlilik va emotsional ta'sir bag'ishlash xususiyati bilan ajralib turadi.

O'zbek tilida taqlid birliklari og'zaki nutq, badiiy adabiyot va xalq og'zaki ijodida keng qo'llanadi. Shu sabab ularni izohli lug'atlarda to'liq va tizimli aks ettirish til boyligini ilmiy asosda namoyon etish uchun muhimdir. Leksikografiyada taqlid birliklarini modelashtirish ularning semantik, fonetik va uslubiy xususiyatlarini kompleks yoritishni talab etadi. Agar lug'at maqolasi tuzilishida ushbu xususiyatlar hisobga olinmasa, birliklarning mazmuniy nozikliklari to'liq ochilmay qoladi.

Zamonaviy leksikografiya til birliklarini tasvirlashda strukturaviy va funksional yondashuvlarni uyg'unlashtirishni talab etadi. Taqlid birliklari ko'p hollarda kontekstga bog'liq, variantli va ekspressiv bo'lgani sababli ularni modelashtirish alohida yondashuvni talab qiladi.

Shu jihatdan izohli lug'atlar tajribasini o'rganish va uni takomillashtirish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Taqlid birliklari fonosemantik hodisa sifatida tilshunoslikda alohida o'rganilgan. Reformatskiy tovush va ma'no o'rtasidagi tabiiy bog'liqlikni taqlid so'zlarning asosiy xususiyati sifatida ko'rsatadi [1]. Bu yondashuv taqlid birliklarini izohlashda fonetik shakl va semantik mazmun uyg'unligini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Vinogradov taqlid birliklarining stilistik va ekspressiv imkoniyatlarini ta'kidlab, ularning badiiy nutqdagi tasviriylikni kuchaytirishdagi rolini asoslab beradi [2]. Bu ularning uslubiy belgilash zarurligini ko'rsatadi.

Akhmanova lugʻatshunoslik nazariyasida leksik birliklarni izohlashda semantik aniqlik va tizimlilik muhimligini taʼkidlaydi [3]. Taqlid birliklari koʻp hollarda kontekstga bogʻliq boʻlgani uchun ularni modellashtirishda aniqlik alohida ahamiyat kasb etadi.

Rahmatullayev oʻzbek leksikologiyasida birliklarni semantik maydon asosida tasniflash til tizimini izchil yoritishda muhim ekanini qayd etadi [4]. Bu taqlid birliklarini semantik guruhlarga ajratish zarurligini asoslaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Taqlid birliklarini leksikografik modellashtirish tilshunoslik va lugʻatshunoslik kesishgan nuqtada amalga oshiriladigan murakkab jarayon hisoblanadi. Bu jarayon taqlid birliklarining fonetik shakli, semantik mazmuni, uslubiy funksiyasi va nutqdagi qoʻllanish xususiyatlarini tizimli ifodalashni talab qiladi. Leksikografik model birlikning barcha lingvistik xususiyatlarini yoritishga xizmat qilishi lozim.

Taqlid birliklarini modellashtirishda eng avvalo ularning fonosemantik tabiatini hisobga olish zarur. Taqlid soʻzlar tovush orqali maʼnoni ifodalaganligi sababli ularning fonetik shakli semantik mazmun bilan bevosita bogʻliqdir. Shu bois lugʻat maqolasida birlikning talaffuz xususiyatlari, fonetik variantlari va urgʻu xususiyatlarini qayd etish muhimdir.

Semantik modellashtirish taqlid birliklarini tavsiflashning asosiy bosqichlaridan biridir.

Taqlid birliklari koʻpincha tovush manbai yoki harakat turiga koʻra izohlanadi. Masalan, tabiat tovushlari, mexanik taʼsir natijasida yuzaga kelgan tovushlar, jonivorlar chiqaradigan tovushlar yoki inson hissiy holatini ifodalovchi tovushlar semantik guruhlar sifatida ajratilishi mumkin. Bunday tasnif lugʻat foydalanuvchisiga birlikning maʼnosini aniq anglash imkonini beradi.

Taqlid birliklarining ekspressivlik va tasviriylilik xususiyati ularni boshqa leksik birliklardan farqlaydi. Shu sabab lugʻat maqolasida ularning uslubiy belgilarini koʻrsatish zarur.

Taqlid birliklari koʻpincha ogʻzaki nutq, badiiy uslub yoki folklor matnlariga xos boʻladi.

Uslubiy belgilash birlikning nutqiy qoʻllanish doirasini aniqlashga yordam beradi.

Kontekstual misollar taqlid birliklarini modellashtirishda muhim vosita hisoblanadi.

Misollar birlikning nutqdagi real qoʻllanishini koʻrsatadi va semantik nozikliklarini ochadi. Ayniqsa badiiy matnlardan olingan misollar taqlid birliklarining tasviriyl imkoniyatlarini namoyon etadi.

Sinonimik yoki yaqin maʼnoli birliklarni koʻrsatish ham modellashtirish jarayonining muhim elementi hisoblanadi. Bu birliklarning semantik maydonini aniqlashga yordam beradi hamda lugʻat foydalanuvchisiga tanlash imkoniyatini kengaytiradi.

Empirik tahlil jarayonida oʻzbek tilining izohli lugʻatlaridan tanlab olingan taqlid birliklari leksikografik modellashtirish nuqtai nazaridan oʻrganildi va ularning lugʻat maqolasi tarkibida berilish xususiyatlari tahlil qilindi.

Tahlil natijalari shuni koʻrsatdiki, taqlid birliklarining aksariyati lugʻatlarda feʼl shaklida berilib, ular harakat yoki tovushning yuzaga kelish jarayonini ifodalash orqali izohlangan. Bunda birlikning semantik tavsifi koʻpincha tovush manbai va uning akustik xususiyatlariga asoslangan holda yoritilgan.

Kuzatishlar shuni koʻrsatdiki, ayrim taqlid birliklarining izohida tovushning xarakteri, davomiyligi va intensivligi kabi semantik belgilar aniq ifodalangan boʻlsa, ayrim hollarda esa umumiy tavsif bilan cheklanilgan.

Masalan, predmetlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan tovushlarni ifodalovchi birliklarda tovushning keskinligi, takroriyligi yoki cho'ziluvchanligi kabi semantik komponentlar har doim ham to'liq aks ettirilmagan. Bu esa lug'at maqolasining semantik aniqligini yanada takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Empirik tahlil davomida taqlid birliklarining lug'at maqolasida berilishida uslubiy belgilash masalasiga ham e'tibor qaratildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ayrim birliklarda ularning og'zaki nutq yoki badiiy uslubga xosligi ko'rsatilgan bo'lsa, ba'zi birliklarda bu xususiyat qayd etilmagan. Holbuki, taqlid birliklarining asosiy funksional xususiyatlaridan biri ularning ekspressiv va tasviriy vosita sifatida qo'llanishidir. Shu sababli uslubiy belgilashni tizimli ravishda berish leksikografik modellashtirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Shuningdek, empirik materiallar asosida taqlid birliklarining variantlilik xususiyati ham aniqlandi. Ba'zi birliklar fonetik jihatdan bir necha variantda qo'llanib, ular lug'atlarda alohida maqola yoki variant shaklida berilgan. Bu holat taqlid birliklarining og'zaki nutq bilan uzviy bog'liqligini va ularning fonetik moslashuvchanligini ko'rsatadi. Shu bois leksikografik modellashtirish jarayonida bunday variantlarni tizimli ravishda qayd etish muhim ahamiyatga ega.

Tahlil natijalari shuni ham ko'rsatdiki, taqlid birliklarini modellashtirishda kontekstual misollar muhim rol o'ynaydi. Misollar orqali birlikning semantik xususiyatlari yanada aniqroq ochiladi va uning nutqdagi real qo'llanishi namoyon bo'ladi. Ayniqsa, badiiy matnlardan olingan misollar taqlid birliklarining tasviriy va ekspressiv imkoniyatlarini to'liq yoritishga xizmat qiladi.

NATIJALAR

Taqlid birliklarini modellashtirishda variantlilik muammosi ham muhimdir. Og'zaki nutqda faol qo'llanilishi sababli taqlid birliklari turli fonetik variantlarga ega bo'lishi mumkin.

Lug'at maqolasida bu variantlarni qayd etish birlikning real nutqiy shakllarini aks ettirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy leksikografiyada elektron lug'atlar va korpus texnologiyalari taqlid birliklarini modellashtirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Korpus ma'lumotlari birliklarning qo'llanish chastotasi, kontekstual variantlari va stilistik funksiyalarini aniqlash imkonini beradi.

Elektron lug'atlar esa tovush yozuvlari, interaktiv misollar va multimedia elementlari orqali taqlid birliklarini yanada to'liq yoritish imkonini yaratadi.

Taqlid birliklarini modellashtirishni takomillashtirish yo'llaridan biri ularni fonosemantik tizim asosida izchil tasniflashdir. Shuningdek, lug'at maqolalarida semantik aniqlikni kuchaytirish, uslubiy belgilashni tizimlashtirish va kontekstual misollar bazasini kengaytirish zarur.

Shunday qilib, taqlid birliklarini leksikografik modellashtirish til boyligini mukammal aks ettirishga xizmat qiladi va izohli lug'atlarning ilmiy hamda amaliy qiymatini oshiradi.

XULOSA VA MUNOZARA

Taqlid birliklari o'zbek tilining fonosemantik boyligini aks ettiruvchi muhim leksik qatlam hisoblanadi. Ularni izohli lug'atlarda to'liq va tizimli modellashtirish tilning tasviriy imkoniyatlarini ilmiy asosda yoritishga xizmat qiladi.

Leksikografik modellashtirish jarayonida fonetik tavsif, semantik tasnif, uslubiy belgilash, kontekstual misollar va variantlarni qayd etish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy raqamli texnologiyalar taqlid birliklarini yanada mukammal ifodalash imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Taqlid birliklarini modellashtirishni takomillashtirish tilshunoslik tadqiqotlari, nutq madaniyati rivoji va lugʻat tuzish amaliyoti uchun muhim ilmiy yoʻnalish hisoblanadi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Реформатский А. А. Введение в языковедение. Москва, 2016.
2. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва, 2001.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 2004.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikologiyasi. Toshkent, 2010.
5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Toshkent, 2006.
6. Hartmann R. R. K., James G. Dictionary of Lexicography. London, 2018.